

Controle, productie en gebruik van de publieke ruimte

De controle van drinken en dronkenschap in de complexe sociale ruimte van Antwerpen, 1885-1914¹

Louise Ledegen

TSEG 22 (2): 59–84

DOI: 10.52024/zaf71a42

Abstract

In this article I consider the complex relationship between the temperance movement and urban space by shedding light on the impact of the social space of Antwerp on the control and regulation of alcohol and drunkenness. I argue that during the period 1885-1914, there was an attempt to reshape the urban space of Antwerp according to a moral temperance agenda. The subsequent attempt at neutralization and moralization of public space was not a straightforward process but was heavily influenced in its practice by the social production of space, as described by Henri Lefebvre.

Inleiding

In de tweede helft van de negentiende eeuw groeide België uit tot de op een na grootste industriële macht ter wereld. Het culturele, industriële en economische succes van het jonge land leidde tot een groot vooruitgangsoptimisme onder de maatschappelijke elite. De medaille van de moderniteit had echter een keerzijde in de vorm van angsten en onzekerheden rond alle nieuwigheden van de ongekend snel veranderende samenleving.² Met name de groeiende steden vormden

1 Dit artikel is gebaseerd op mijn gelijknamige masterthesis, onder de waardevolle en inspirerende begeleiding van Ilja Van Damme. Hartelijk dank aan de redactie en anonieme referenten voor de nuttige en stimulerende feedback.

2 Gita Deneckere, 1900: *België op het breukvlak van twee eeuwen* (Tielt 2006) 10-21.

het brandpunt van *moral panics* rond de modernisering. Hier zouden de breuk met het traditionele leven, onhygiënische leefomstandigheden en armoede namelijk een voedingsbodem vormen voor politieke spanningen, zedeloosheid en criminaliteit.³ Moraliserend discours en filantropische en beleidsmatige ingrepen, maar ook fysieke stedelijke herstructureringen, werden bijgevolg ingezet voor de regulering of zelfs disciplineren van de stad en haar inwoners.⁴ In het populariserende anti-alcoholische discours werd een vermeend alcoholprobleem naar voren geschoven als belangrijke oorzaak voor deze wantoestanden zodat dronkenschap werd geportretteerd als een van de voornaamste obstakels voor een bloeiende samenleving. Het beteugelen van overmatig drinken werd bijgevolg een strijd van groot maatschappelijk belang.⁵ De opkomst van de parlementaire politiek binnen de natiestaat maakte een politiek van morele superioriteit mogelijk.⁶ Bijgevolg materialiseerden de anti-alcoholische vertogen in Europa tot wetgevingen gebaseerd op de burgerlijke waarden- en normenkaders.⁷

België is bijzonder interessant voor onderzoek naar de alcoholstrijd van de negentiende en twintigste eeuw. De Belgische anti-alcoholische activisten waren geen onbelangrijke spelers in het internationale netwerk dat in de negentiende eeuw rond de alcoholstrijd werd gevormd en werden sterk geïnspireerd door bredere Europese invloeden. Zodoende koppelt de situatie in België altijd terug naar bredere Europese belangen en zorgen.⁸ Ik bespreek in dit artikel de casus Antwerpen, meer specifiek in de periode tussen 1885 en 1914. De Scheldestad evolueerde in deze periode tot een echte 'grootstad', en stond als haven- en industriestad en handels- en dienstencentrum aan de toenmalige top van de Belgische stedelijke hiërarchie.⁹ Naast de tijdsgebonden context van ruimtelijke sociaaleconomische segregatie,

3 Bruno Blondé, Maarten Van Dijk en Antoon Vrints, 'Een probleemstad? Spanningsvelden tussen burgerlijke waarden en sociale realiteiten', in: Bert De Munck (red.) *Biografie van een stad* (Amsterdam 2010) 277-307, 299.

4 Bart Tritsmans en Ilja Van Damme, 'Agorafobie in een moderniserende metropool?', *De Moderne Tijd* 1 (2012) 28-46, 28-31.

5 Johan Edman, 'Temperance and modernity. Alcohol consumption as a collective problem, 1885-1913', *Journal of Social History* 49:1 (2015) 20-52, 35-38.

6 Pekka Sulkunen en Katariina Warpenius, 'Reforming the self and the other. The temperance movement and the duality of modern subjectivity', *Critical Public Health* 10:4 (2000) 423-438, 425.

7 Edman, 'Temperance', 25-26.

8 An Vleugels, *Narratives of drunkenness. Belgium 1830-1914* (Londen 2016) 5-6.

9 Hilde Greefs en Anne Winter, 'Cities in motion. Mobility, migration selectivity and demographic change in Belgian cities, 1846-1910', in: Bruno Blondé, et al. (red.) *Inequality and the city in the Low Countries (1200-2020)* (Turnhout 2020) 79-100, 82.

democratiseringsprocessen en de ontwikkelende consumptie- en uitgaanscultuur die allen inspeelden op het beeld van alcohol, kan deze periode ook gezien worden als de piek van het anti-alcoholisch discours in België.¹⁰ De eerste Belgische anti-alcoholische wetgeving, namelijk de Wet op de openbare dronkenschap van 1887, werd in deze decennia geleidelijk aangevuld en uiteindelijk bekroond in 1919 met de Wet Vandervelde, wat door alcoholbestrijders als hoogtepunt werd beschouwd van hun strijd tegen met name jenever, de arbeidersdrank bij uitstek.¹¹ Toch heb ik ervoor gekozen dit onderzoek te beperken tot het jaar 1914, omdat de Eerste Wereldoorlog een te complexe periode is om binnen de reikwijdte van dit onderzoek te behandelen.

De corrumperende stad is als brandpunt van het anti-alcoholische discours veelbesproken in de literatuur. Desondanks is dit stedelijke fenomeen in de huidige historiografie te weinig effectief ruimtelijk geproblematiseerd. Zo klagen geografen Mark Jayne, Gill Valentine en Sarah Holloway aan dat de ruimte in dergelijk onderzoek te vaak dient om een locatie of focus te bieden aan een onderzoek, in plaats van een actief theoretisch of empirisch element van het onderzoek te vormen.¹² Recent onderzoek verschuift wel degelijk het perspectief van de moraliserende vertogen in de anti-alcoholische propaganda en wetgevingen naar de sociale en ruimtelijke praktijken errond. Zo bevraagt David Beckingham de rol die het vergunningsproces heeft gespeeld in de vormgeving van de relatie tussen drinkers en de publieke omgeving en tussen het beleid en de stedelijke ruimte.¹³ Ariadne Schmidt, Roos van Oosten en Astrid Theerens onderzochten recent de werkelijke impact van de Nederlandse alcoholwet van 1881 op de verkoop van alcohol in Leiden en de veranderingen die dit teweegbracht in de organisatie van de Leidse dranketablisementen.¹⁴ Voor België blijft de wisselwerking tussen de anti-alcoholische

10 Nancy Lockkamper, *Een situatieschets van de antialcoholische beweging in het laatste kwart van de 19de en het begin van de 20ste eeuw*, onuitgegeven masterproef, vakgebied Geschiedenis, Vrije Universiteit Brussel, 1994, 62.

11 Maxime Cuypers, *The war on alcohol. Een klassenanalyse van het discours en de wetgeving rond alcohol (1848-1919)*, onuitgegeven masterproef, vakgebied Rechten, Universiteit Gent, 2019, 94-149.

12 Mark Jayne, Sarah L. Holloway en Gill Valentine, *Alcohol, drinking, drunkenness: (dis)orderly spaces* (Aldershot 2011) 1-9.

13 David Beckingham, 'Gender, space and drunkenness. Liverpool's licensed premises, 1860-1914', *Annals of the Association of American Geographers* 102:3 (2012) 647-666.

14 Ariadne Schmidt, Roos van Oosten en Astrid Theerens, 'To be led astray? The effects of the 1881 liquor act on the Leiden alcohol trade', *TSEG – The Low Countries Journal of Social and Economic History* 19:3 (2022) 5-36.

wetgevingen en de stedelijke publieke ruimte echter onderbelicht. De invloed van de ruimte op de regulering van alcohol zal in wat volgt voor de casus Antwerpen nader onderzocht worden. Essentieel voor deze benadering en de casus Antwerpen zijn de werken van historica Margo De Koster, die uitgebreid heeft geschreven over de werking van het politiekorps in de stad. De Koster benadrukt in samenwerking met Antoon Vrints, dat onderzoek naar Antwerpen heeft aangetoond dat er geen sprake was van een succesvolle, eenzijdige en repressieve controle van bovenaf. De bevolking maakte daarentegen zelf strategisch gebruik van het politiekorps voor eigen doeleinden. Bovendien hanteerde het Antwerpse politiekorps in de dagelijkse praktijk vooral een strategie van ruimtelijke inperking.¹⁵ Deze selectieve controle kwam tot uiting in verschuivende tolerantiedrempels, die grotendeels werden beïnvloed door burgerlijke *moral panics*, zoals de alcoholkwestie.¹⁶ Zo kom ik tot de volgende vraagstelling: Op welke wijze beïnvloedden de sociale constructies rond de stedelijke ruimtes van Antwerpen de controle op drinken en dronkenschap en vice versa?

Ik put hiervoor uit de Foucauldiaanse theorie van Patrick Joyce rond het herscheppen van de stadsruimte volgens de morele agenda van de negentiende-eeuwse liberale staat.¹⁷ Ik stel dat in Antwerpen een poging werd gedaan om de stedelijke ruimte te neutraliseren en vervolgens te moraliseren volgens een anti-alcoholische agenda. Hoewel het proces van Haussmannisering dat zich in deze periode voordeed initieel werd gestuurd vanuit hygiënische en verkeerstechnische behoeften, bood het ideologisch ook de kans om de stad vorm te geven in functie van de morele agenda van de moderne staat. Het hoofddoel van de ruimtelijke hervormingen, namelijk de vrije circulatie van water, licht en lucht, betekende ook een meer overzichtelijke beweging van burgers en politietroepen binnen de stad. Zo kon de bevolking eenvoudiger gecontroleerd en gereguleerd worden.¹⁸ De anti-alcoholische wetgevingen die voortvloeiden uit de politiek van morele superioriteit en de toenemende politiemacht faciliteerden dit proces. De stedelijke ruimte was echter geen eenduidig gegeven, maar een voortdurende sociale productie. De manier waarop verschillende ruimtes werden

15 Margo De Koster en Antoon Vrints, 'Van bovenaf, van onderuit, en weer terug? Tendensen in het onderzoek over politie in de moderne stad', *Stadsgeschiedenis* 19:1 (2024) 1-7, 3-4.

16 Margo De Koster, Barbara Deruytter en Antoon Vrints, 'Police – public relations in transition in Antwerp, 1840s–1914', *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 25:1 (2018) 147-165, 154-157.

17 Patrick Joyce, *The rule of freedom. Liberalism and the modern city* (Londen 2003) 11-19.

18 Tritsmans en Van Damme, 'Agorafobie', 30-31.

ingevuld door de sociale praktijken van gebruikers, beïnvloedde op haar beurt hun gedragingen.¹⁹ Dit kwam ook tot uiting in de regulering van de publieke ruimte, in de vorm van de door Margo De Koster beschreven selectieve controle en wijzigende tolerantiedrempels.²⁰ In dit artikel zal ik bijgevolg nagaan hoe de ruimte als sociaal construct de praktijk van de controle van alcohol beïnvloedde en omgekeerd.

In wat volgt geef ik in eerste instantie een uiteenzetting van de gehanteerde bronnen en methoden. Vervolgens bied ik een overzicht van de verdeling van incidentenrapporten rond alcoholgebruik in de publieke ruimte door tijd en ruimte. Op die wijze werp ik licht op de wijzigende tolerantiedrempels en de ruimtelijk selectieve controle van alcohol. Omdat politionele controle in Antwerpen geen onbetwist *top-down* proces was, maar tot stand kwam in de vorm van continue onderhandeling tussen de politiemacht en de bevolking, zal ook onderzocht worden welke rol de bevolking speelde in het tot stand komen van de rapporten.²¹ Ten slotte zal worden besproken hoe de sociale praktijken rond alcoholregulering de sociale constructies van de publieke ruimtes konden beïnvloeden of bevestigen en zo konden bijdragen aan de bevestiging van standen- en klassenverschillen.

Dronkenschap in de Antwerpse gebeurtenisboeken

De gebeurtenisboeken van de Politie Antwerpen vormen een unieke en rijke bron die inzicht biedt in de politionele praktijken, tolerantiedrempels en publieke perceptie, maar die desondanks in de huidige historiografie onderbenut blijft. Het betreft de semiofficiële verslagen van incidenten die de wijkagenten tegenkwamen tijdens hun dagelijkse rondes. In de negentiende en twintigste eeuw was het politiewerk grotendeels gedecentraliseerd en georganiseerd op wijkniveau, waarbinnen de wijkagenten vaste dienstposten en patrouilleroutes hadden. Ze rapporteerden al hun tussenkomsten mondeling aan een (adjunct-)commissaris, die besloot welke interventies schriftelijk moesten worden gedocumenteerd in de gebeurtenisboeken en welke incidenten vervolgens verdere verslagen en processen-verbaal

19 Henri Lefebvre, *The production of space* (Oxford 1991).

20 Margo De Koster, 'De verhouding politie-bevolking in historisch perspectief', *Justitiële Verkenningen* 36:2 (2010) 88.

21 Ibid., 82.

vereisten.²² De eerder summiere verslagen uit de gebeurtenisboeken bevatten minder uitgebreide verklaringen van de overtredders of omstanders dan de processen-verbaal. Wel kunnen met behulp van deze documenten ook incidenten waarbij geen verder gevolg werd gegeven in de analyse worden opgenomen, wat essentieel is voor het in acht nemen van openbare dronkenschap vóór de alcoholwetgeving. Bovendien bevatten deze nota's een grote verscheidenheid aan informatie over het tijdstip en de locatie van het incident, het profiel van de overtredders, en de reacties van betrokkenen en omstanders.

Gezien de seriële aard van de bron en de wijzigende politieaanwezigheid en -activiteit in Antwerpen in deze periode, alsook de gradueel ontwikkelende alcoholstrijd en -wetgeving, is er gekozen voor een brede chronologische afbakening. De reikwijdte van dit onderzoek laat uiteraard niet toe om de bron exhaustief te analyseren. In plaats daarvan is er gekozen om aan de hand van drie steekproefjaren de periodes 1870-1890, 1890-1900 en 1900-1914 door te lichten. De keuze van de precieze jaartallen binnen deze periodes, respectievelijk 1877, 1890 en 1912, is grotendeels bepaald en beperkt door de onvolledige bewaring van het bronnenmateriaal. De bron werd vervolgens onderworpen aan een gecombineerde methodologie van kwantitatief databankonderzoek, kwalitatieve analyse aan de hand van *close reading* van de rapporten en GIS-analyse om de gegevens ruimtelijk in beeld te brengen en te bespreken.²³

Uit de gebeurtenisboeken is een databank samengesteld van 1016 gemelde incidenten met betrekking tot openbare dronkenschap. Dit volledige aantal rapporten wordt in wat volgt uitsluitend gebruikt om een eerste analyse van de evolutie van de regulering van openbare dronkenschap te maken. Het is namelijk niet vanzelfsprekend om uitspraken te doen over veranderingen in het aantal incidenten door de tijd heen. Wijzigingen of discrepanties kunnen te wijten zijn aan verschillende factoren zoals de ontwikkeling van de consumptie-infrastructuur, fluctuerende bevolkingsaantallen, en veranderingen in het registratiebeleid of de productiviteit van de politie. Om deze cijfers

22 Antoon Vrints, *The theatre of the street. Public violence in Antwerp during the first half of the twentieth century* (Leiden 2019) 19-41.

23 Voor dit onderzoek werd gebruik gemaakt van historische kaarten en data die ter beschikking werden gesteld door het Gistorical Antwerp project. De locatie van incidenten en adressen van overtredders uit de rapporten konden zo gekoppeld worden aan een bestaande data-laag van het negentiende-eeuwse Antwerpse stratenplan om de kaarten met de incidenten en verplaatsingen van overtredders op te stellen. Historische kaarten, wijkindelingen en gegevens over de sociale stratificatie van huizenblokken werden gebruikt voor ruimtelijke en visuele context.

gedeeltelijk te relativeren, is gebruikgemaakt van het Gemeenteblad van Antwerpen, waarin jaarlijkse bevolkingstellingen per wijk en processen-verbaal per type overtreding zijn opgenomen. De verdere analyses zijn beperkt tot slechts één wijk, namelijk de derde wijk, om discrepanties vanwege verschillen in registratiebeleid te minimaliseren. Om hierbij een heldere focus te behouden op de toleranties ten opzichte van dronkenschap, wordt de data dan ook beperkt tot de 734 rapporten waarin geen bijkomende feiten zoals geweldpleging, geluidsoverlast of bedelarij zijn genoteerd.

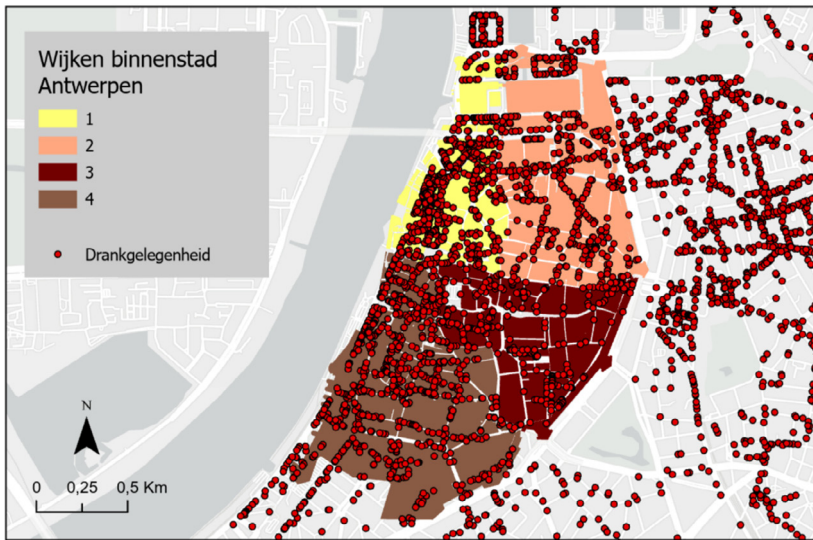
Ook voor de synchrone analyse moet de nodige bronkritiek worden toegepast. Voordat de bronnen werden opgesteld, vond er namelijk al een selectie plaats door de agenten. Persoonlijke tolerantiedrempels of relaties tussen de wijkagenten en betrokkenen zouden kunnen leiden tot de beslissing om bepaalde incidenten eerder persoonlijk te bemiddelen dan te registreren. Daarnaast waren de schriftelijke procedures voor een overtreding tijdrovend, waardoor voor kleine overtredingen vaak slechts een mondelinge waarschuwing werd gegeven.²⁴ Ten slotte moet voorzichtig worden omgesprongen met uitspraken over de representatie van bepaalde sociaaleconomische klassen. Om uitspraken over eventuele oververtegenwoordiging of visering te onderbouwen, is de sociale compositie van Antwerpen en de sociaaleconomische achtergrond berekend aan de hand van HISCLASS-categorisering. Dit is een gestandaardiseerd klassenschema op basis van beroepen dat vergelijkingen over verschillende periodes faciliteert.²⁵

De ruimtelijke spreiding van de regulering van dronkenschap

De stedelijke structuur van Antwerpen kon de verdrievoudiging van de bevolking in de tweede helft van de negentiende eeuw onmogelijk bijhouden. Dit creëerde de mensonterende toestanden in de overbevolkte arbeiderswijken die negentiende-eeuwse industriesteden typeren in de literatuur. Het bestuur en de rijkere burgers vreesden dat deze armoede en onhygiënische omstandigheden een voedingsbodem vormden voor politieke onrust, immoraliteit en misdaad. De meer

²⁴ Vrints, *The theatre*, 19-41.

²⁵ HISCLASS is een klassenschema van 12 klassen gebaseerd op HISCO, ontwikkeld door Marco van Leeuwen en Ineke Maas. Zie: Marco H.D. Van Leeuwen en Ineke Maas, *Hiclass: A historical international social class scheme* (Leuven 2011).

Kaart 1 De vier wijken van binnenstad Antwerpen in de negentiende en twintigste eeuw met drankgelegenheden in 1898.

Kaart gebaseerd op GIS-lagen ter beschikking gesteld door het GISHistorical Antwerp project.

gegoede burgers trachtten zich ruimtelijk te distantiëren van de armoede en haar vermeende immoraliteit door een belangrijk deel van de stedelijke ruimte voor zichzelf te reserveren, wat de sociale constructie rond het klassenonderscheid verder vormgaf. Hoewel deze sociale segregatie nooit volledig succesvol was, tekende zich op macroniveau en in de publieke perceptie wel degelijk een duidelijke tweedeling af tussen enerzijds de problematische, arme en anderzijds de respectabele, burgerlijke wijken van Antwerpen.²⁶

Bovenstaande kaart toont de vier wijken van de binnenstad van Antwerpen in de negentiende en begin twintigste eeuw, evenals de drankgelegenheden die zijn opgenomen in de adreslijst van 1898. De armere arbeiders woonden voornamelijk in het vierde district, rond de Sint-Andriesbuurt.²⁷ Zoals op de kaart te zien is, ontbrak het de arbeidersbevolking van de vierde wijk niet aan kroegen. Antoon Vrints stelt dat er in deze periode per 79 Antwerpenaren één kroeg was, met een duidelijke concentratie in de arbeiderswijken. Volgens Vrints was deze hoge dichtheid grotendeels te verklaren door de centrale rol van de kroeg in het dagelijkse leven en de sociale interacties van de

²⁶ Blondé, Van Dijk en Vrints, 'Een probleemstad?', 295-296.

²⁷ Ilja Van Damme et al., *Historical atlas of Antwerp. Between aspiration and achievement* (Bussum 2022) 42-43.

lagere klassen.²⁸ De eerste wijk was meer sociaal gemengd, maar trok met zijn talloze bordelen, drankgelegenheden en dansgelegenheden een gevarieerd en vaak ruig cliënteel aan en verwierf zo in het burgerlijk denkbeeld een beruchte reputatie.²⁹ De tweede wijk, ook gekarakteriseerd als sociaal gemengd, had een wat minder dichte bezetting van drankgelegenheden.³⁰ De derde wijk, ten slotte, was in de contemporaine perceptie de burgerwijk bij uitstek.³¹ Het aantal drankgelegenheden was aanzienlijk kleiner dan in de andere wijken. In deze wijk werd het opschonen en moraliseren van de publieke ruimte dan ook actief nagestreefd, met als doel het realiseren van een burgerlijk ideaal van een openbare ruimte. Dit ideaal bestond uit rustige, schone straten die voornamelijk bedoeld waren als decor, afgewisseld met aangewezen plaatsen voor deugdzaam vermaak.³²

Onder andere het geloof in een verband tussen armoede, onreinheid en moreel verderf stuurde in Antwerpen na 1860 grootschalige infrastructuurwerken voor een 'betere' en 'mooiere' leefomgeving.³³ In de derde wijk werden de straten en pleinen verlicht, geherstructureerd, verbreed en heraangelegd met pronkerige negentiende-eeuwse façades. Rond de eeuwwisseling werden de Meir en de Keyserlei omgevormd tot winkelboulevards. Ook de Groenplaats werd heringericht als plaats voor gelegitimeerd, fatsoenlijk plezier, flaneren en ontspanning. Op de Meir en de Groenplaats verrezen prestigieuze grootwarenhuizen.³⁴ De wijk pakte zo uit met voorname hotels en etablissementen, commerce en hoogstaande cultuur dankzij haar verschillende theaters.³⁵ Deze negentiende-eeuwse stadsverfraaiing en nieuwe vormen van commerce vormden volgens Jan Hein Furnée een zelfbewuste uitdrukking van de trots en idealen van de burgerij. De burgerlijke invulling van de publieke ruimte moest het gedrag van de stadsbewoners sturen en kon bovendien

28 Antoon Vrints, 'De codes van de kroeg. Het openbaar lokaal tussen orde en wanorde in Antwerpen (1910-1950)', *Volkskunde* 1 (2008) 60-61.

29 Pieter Leloup en Margo De Koster, 'Politie en veiligheid in de Antwerpse haven. Een lappendeken van publieke, private en hybride spelers en belangen, 1890-1914', *Stadsgeschiedenis* 12:1 (2017) 1-22, 10-11.

30 Van Damme et al., *Historical atlas*, 42-43.

31 Blondé, Van Dijck en Vrints, 'Een probleemstad?', 296-297.

32 Martin Schoups, *Meesters van de straat. Collectieve actie en de strijd om de publieke ruimte: Antwerpen (1884-1936)* (Amsterdam 2024) 256.

33 Tritsmans en Van Damme, 'Agorafobie', 31-42.

34 Tanguy Ottomer, *Winkelen in 't stad van vroeger. Antwerpse shoppingstraten in de 20ste eeuw* (Antwerpen 2021) 74-80.

35 Tritsmans en Van Damme, 'Agorafobie', 31-42.

bijdragen aan de vormgeving van standen- en genderverhoudingen.³⁶ De gewenste volksverheffing en moralisering van de derde wijk werden verder gefaciliteerd door morele wetgevingen en een politiekorps dat lippendienst moest bewijzen aan de ‘respectabele publieke opinie’ door onder meer streng op te treden tegen dronkenschap.³⁷

Dankzij een succesvolle propagandastrijd van de anti-alcoholverenigingen, die sinds de jaren 1880 in België voet aan wal zetten, werd het beeld rond alcoholmisbruik omgevormd van een individueel probleem tot een maatschappelijk gevaar. Het burgerlijke ideaalbeeld voor de stedelijke samenleving werd bedreigd door de ‘dronkaard’, getypeerd in het discours als een moreel zwakke, verspilzieke mannelijke arbeider die alle familiale en religieuze waarden en normen aan de kant had gezet. Dit discours drong door tot de wetgevende machten. De Wet op de openbare dronkenschap van 16 augustus 1887, opgesteld in de nasleep van het rapport van de *commission du travail*, was in deze periode veruit de belangrijkste vordering in de wetgevende strijd tegen drankmisbruik. Ten eerste bepaalde deze wet verstrengingen op de verkoop en schenking van alcohol. Zo mochten sterke dranken zoals jenever enkel nog in cafés verkocht worden en niet meer door leurders op straat. Geen enkele alcoholhoudende drank mocht nog geschonken worden aan onbegeleide minderjarigen, en herbergiers en caféhouders mochten geen krediet meer geven.³⁸ De wet bestraftte ook dronkenschap en wanordelijk gedrag in de publieke ruimte, hoewel hierbij expliciet werd gefocust op dronkenschap bij arbeiders: ‘La loi réprimant l’ivresse publique est surtout une loi de protection pour l’ouvrier. Ce que nous voulons, ce n’est pas seulement arracher l’ouvrier à son vice en frappant l’ivresse publique d’une peine, c’est aussi soustraire l’ouvrier à l’odieuse exploitation de certains cabaretiers [...]’, aldus Minister van Justitie Devolder.³⁹ Zolang de arbeidersklassen niet voldeden aan het ideaal van de burgerlijke samenleving, moesten ze namelijk voor het algemeen belang gecontroleerd en gestimuleerd worden om hun

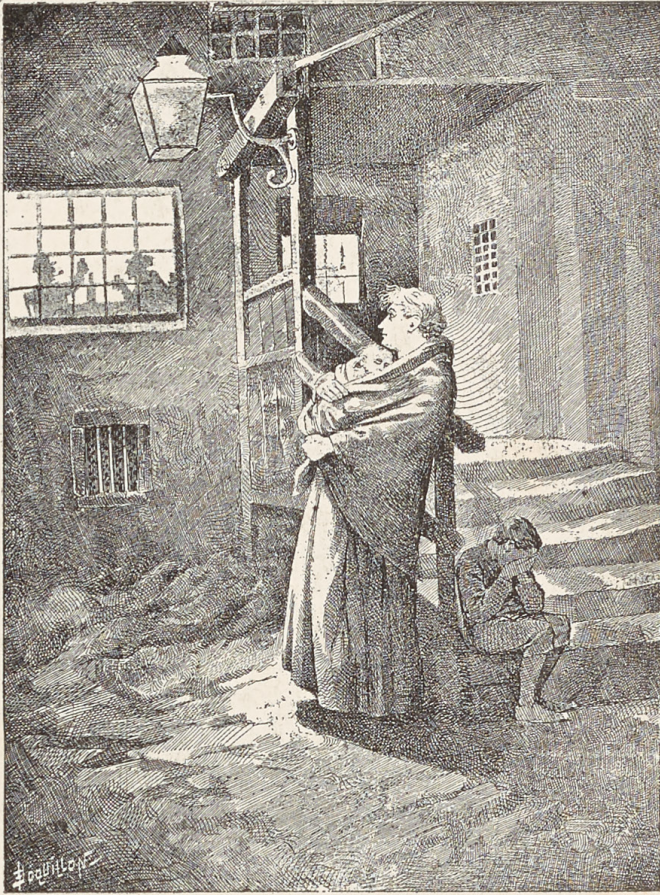
36 Jan Hein Furnée, ‘Beleving van ruimte. De spatial turn en de negentiende eeuw’, *De negentiende eeuw* 36 (2012) 9-10.

37 Margo De Koster, ‘Politieoptredens en het dagelijks ordenen van de stad Antwerpen, eind negentiende – begin twintigste eeuw’, in: Margo De Koster, Catharina Lis, Hugo Soly (red.) *Werken aan de stad. Stedelijke actoren en structuren in de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1900* (Brussel 2011) 251-268, 265-266.

38 Joanie Dehulu, ‘Vloek of zegen?’, Naar aanleiding van tentoonstelling in het Nationaal Jenevermuseum van Hasselt (2019) 2-5.

39 La Chambre des représentants de Belgique, ‘Séance du 20 juillet 1887’, *Annales parlementaires*, zitting 1886-1887, 1680. Via Maxime Cuypers, *The war on alcohol*, 106.

Collection *Eien Social.* — No 10.

Triste Attente!

Illustratie 1 Postkaart 'Triste Attente!', ca. 1900-1910 door Ligue Patriotique contre l'Alcoolisme
(Bron: Nationaal Jenevermuseum, Hasselt.)

toenemende vrije tijd en koopkracht op deugdzame wijze te besteden.⁴⁰ De formulering van de wet, namelijk bestraffing bij ‘un état d’ivresse, occasionnant du désordre, du scandale ou du danger pour eux-mêmes ou pour autrui’, liet dan ook ruimte voor de verschillende betrokken instanties om te bepalen wat onder ‘schandalen’ zou vallen.⁴¹

De opdeling van Antwerpen in wijken met een eigen sociale invulling, gecombineerd met de gedecentraliseerde organisatie van het politiewerk, leidde tot een wijkgebonden ruimtelijke strategie. Volgens Margo De Koster concentreerde het Antwerpse politiekorps zijn aandacht en interventies voornamelijk op de ‘probleembuurtten’, waar bijgevolg de meest continue politieaanwezigheid was. In de ‘nette’ buurten, waaronder de derde wijk, was er daarentegen minimaal politietoezicht.⁴² Bepaalde gedragingen die als problematisch werden beschouwd, werden in de armere wijken soms door de vingers gezien en pas beteugeld wanneer overtredders zich in de respectabele straten begaven.⁴³ Dronkenschap werd sterk geassocieerd met de ‘immorele’ en erbarmelijke arbeiderswijken en had weinig plaats in de sociale productie van de respectabele residentiële wijken. Openbare dronkenschap was dus niet verrassend een doorn in het oog van de burgerlijke derde wijk en werd ondanks het beperktere veelvuldig gerapporteerd, ook al voor de komst van de alcoholwetgeving.

In de drie steekproefjaren werd een totaal van 1016 incidenten met betrekking tot dronkenschap genoteerd. Deze incidenten zijn als volgt verdeeld in de tijd: 414 incidenten in de periode 1870-1890, 402 incidenten in 1890-1900 en 200 incidenten in de periode 1900-1914. Hiermee overtrof de derde wijk in de periode rond 1870 bijvoorbeeld de meer bevolkte en beruchte eerste wijk met twee keer zoveel incidenten.⁴⁴ In de tweede periode was wel 20 procent van de processen-verbaal met betrekking tot openbare dronkenschap afkomstig uit de derde wijk, die nochtans op dat moment als een van de tien Antwerpse wijken slechts 8,5 procent van de Antwerpse inwoners omvatte.⁴⁵ In de derde periode is er echter niet alleen in absolute cijfers, maar ook in relatieve cijfers

40 Gita Deneckere, ‘Tussen uitbundigheid en beheersing. Feest, subversie en sociale strijd in de 19de eeuw’, *Oostvlaamse Zanten* 74:2 (1999) 82-112, 87-92.

41 Ibid., 105.

42 De Koster, ‘Politieoptredens’, 255-256.

43 Idem, ‘Negotiating controls, perils, and pleasures in the urban night: working-class youth in early-twentieth-century Antwerp’, *Criminological Encounters* 3:1 (2020) 32-49, 41.

44 Felixarchief Antwerpen, Gebeurtenisregister, 731#1592

45 Op basis van *Verslag over het bestuur en den zakentoestand der stad Antwerpen*, aanhangsel van het Gemeenteblad Antwerpen, ‘Titel I, 1e afdeling – Bevolking’ en ‘Titel IV. Openbare veiligheid – Rechtsoefeningen – Gevangenen, 1e afdeling – Politie – Misdaden – Wanbedrijven – overtredingen’.

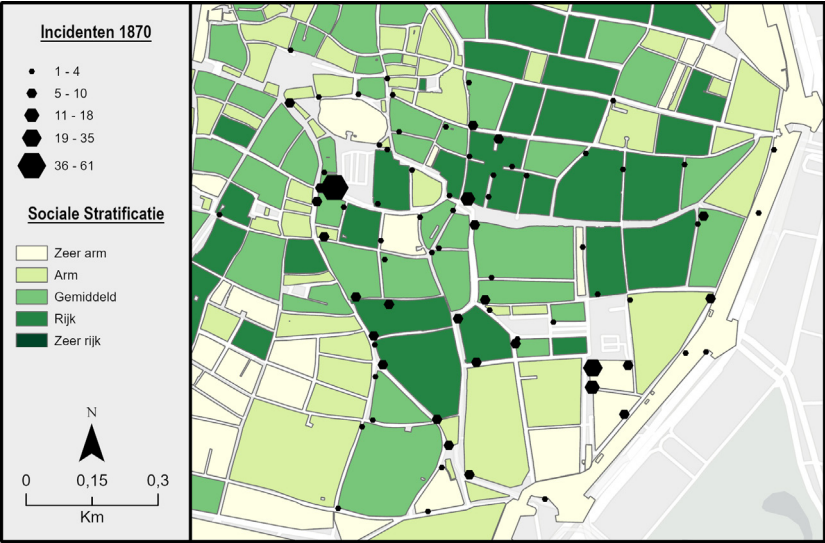
een sterke daling te zien. Margo De Koster stelt dat de Antwerpse politie aan het begin van de twintigste eeuw onder toenemende druk stond van de lokale bestuurders en de 'respectabele' publieke opinie om publieke overlast, immoraliteit en wanorde te onderdrukken. Zo behoorde de arrestatie van dronkaards tot een van de hoofdactiviteiten.⁴⁶ In deze laatste periode zijn dan ook in heel Antwerpen de meeste processen-verbaal voor openbare dronkenschap geregistreerd. Ondanks deze productiviteit en de gevoeligheden rond openbare dronkenschap in de 'respectabele' derde wijk, is met 200 incidenten, waarvoor slechts 183 processen-verbaal zijn opgemaakt, nog slechts 7 procent van de overtredingen afkomstig uit de derde wijk.⁴⁷ De sterke daling, hoewel deels verklaarbaar door het dalende bevolkingscijfer van de derde wijk, die op dat moment nog maar 5,6 procent van de bevolking bedroeg, zou het gevolg kunnen zijn van het groeiende takenpakket van de agenten of een indicatie dat de gewenste sturing van het gedrag van de bevolking aan de hand van de fysieke stedelijke inrichting en de politionele aanpak zijn vruchten afwierp. Om dit verder te bevragen is het nuttig om niet alleen op wijkniveau, maar ook op straatniveau te kijken naar de controle op dronkenschap en de fysieke en sociale tolerantiedrempels die hierin te onderscheiden zijn. Onderstaande kaarten geven de ruimtelijke spreiding van de gerapporteerde incidenten binnen de wijk over de drie periodes weer.

Wat hier meteen opvalt, is een zekere consistentie in de incidentlocaties. Dit kan verklaard worden door de positionering van de politieposten op strategische locaties, zoals pleinen en winkelstraten.⁴⁸ Hier ontsnapte dronkenschap dus niet gemakkelijk aan het wakende oog van de wijkagenten. Een opvallende evolutie is dat de ruimtelijke spreiding van de incidenten door de periodes heen steeds beperkter werd. Terwijl er in de periode rond 1870 incidenten werden genoteerd op wel 76 verschillende locaties, daalde dit in de volgende periodes naar 63 en uiteindelijk naar 51. Uiteraard werd in deze laatste periode, zoals eerder besproken, maar ongeveer de helft zoveel incidenten gerapporteerd. Toch lijkt hier, wanneer we de typologieën van de

46 Margo De Koster, 'Removing local nuisances, arresting masterless strangers, and granting 'nights on request'. The policing of vagrancy in late nineteenth-century Antwerp and Brussels', *TSEG* 20:1 (2023) 121-152, 136; Idem, 'Routines et contraintes de la police urbaine à Anvers, 1890-1914', in: Jean-Marc Berlière et al. (red.) *Métiers de police : être policier en Europe, XVIIIe-XXe siècle* (Rennes 2008) 354-355

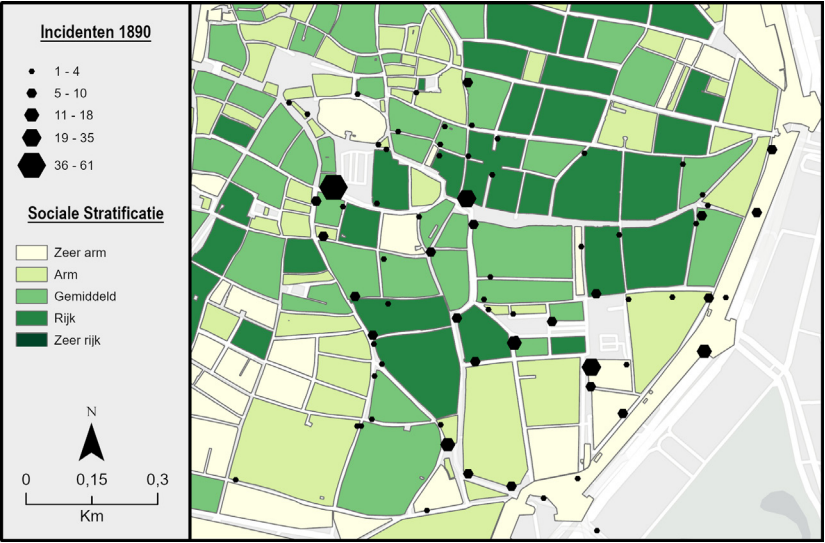
47 Op basis van *Verslag over het bestuur en den zakentoestand der stad Antwerpen*, aanhangsel van het Gemeenteblad Antwerpen, 'Titel I, 1e afdeling - Bevolking' en 'Titel IV. Openbare veiligheid - Rechtsoefeningen - Gevangenen, 1e afdeling - Politie - Misdaden - Wanbedrijven - overtredingen'.

48 Felixarchief Antwerpen, Gebeurtenisregister, 731#1614; 731#1615; 731#1586.

Kaart 2 Ruimtelijke verspreiding van alcohol-gerelateerde incidenten in de periode 1870-1890 met de sociale stratificatie van de stad

Kaart opgesteld met behulp van GIS-lagen ter beschikking gesteld door het GISitorial Antwerp project.

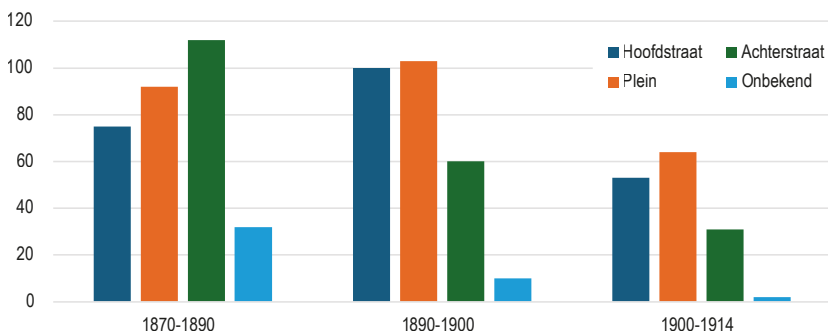
Kaart 3 Idem voor de periode 1890-1900

Kaart 4 Idem voor de periode 1900-1914

incidentlocaties van naderbij bekijken, ook duidelijk een veranderende ruimtelijke focus rond de controle van openbaar dronkenschap naar voren te komen. Dit wordt geïllustreerd in grafiek 1. Terwijl in de eerste periode incidenten in wat we *backstreets*, of smalle woonstraten, kunnen noemen, primeerden, verschoof dit zwaartepunt in de loop van het bestudeerde tijdvak naar de pleinen en *high streets*, hier niet louter beschouwd als winkelstraten, maar ook als grote boulevards en brede woonstraten. Volgens Margo De Koster was de vraag naar de regulering van wanorde en dronkenschap in de latere periode zeer groot. Tegelijkertijd ging het groeiende politiekorps van Antwerpen gebukt onder een steeds uitgebreider takenpakket.⁴⁹ Door middel van een meer selectieve controle binnen de derde wijk kon men waarschijnlijk nog grotendeels aan de eis tot regulering van dronkenschap blijven voldoen. Zodoende concentreerde de controle op openbare dronkenschap zich in de laatste periode nog scherper op en rond de modieuze pleinen waar de meest welvarende bevolking vertoefde: de Groenplaats, de Komedieplaats en de Meir. Op straatniveau werd de focus klaarblijkelijk gelegd op de meest burgerlijke boulevards en pleinen, waar de tolerantie voor dronkenschap en wanorde het laagst was. Dronkenschap in de

49 De Koster, 'Routines', 353-355.

Grafiek 1 Verspreiding van alcohol-gerelateerde incidenten in de derde wijk tussen verschillende straattypologieën.

minder prestigieuze achterstraten ontsnapte daardoor gemakkelijker aan de overwerkte wijkagenten.

Een welbepaald plein vormt hier de uitzondering op, namelijk de Oudevaartplaats. De afname van incidenten op en rond dit plein geldt echter als een bevestiging van de regel. Zoals eerder aangegeven waren arm en rijk in de praktijk minder strikt gescheiden dan het discours rond de 'respectabele' buurten soms doet uitschijnen. Zo ontstonden er ook in welgestelde buurten sloppenwijken. Voor het burgerlijke derde district was dit de Vuilrui, een driehoekig stratencomplex tussen de Oudevaartplaats en de Leien.⁵⁰ Deze overbevolkte straatjes vielen sterk uit de toon tussen de burgerwoningen, brede boulevards en voornamelijk theaters. Terwijl de gegoede burgers hier een rustige, decoratieve straat ambieerden, gebruikten de armere inwoners de ruimte als levendige woon- en ontspanningsplek. Dit tegengestelde gebruik van de ruimte leidde regelmatig tot botsingen.⁵¹ In dergelijke getto's werd in de negentiende en begin twintigste eeuw de verantwoordelijkheid voor handhaving grotendeels aan de bewoners zelf overgelaten.⁵² De politie kon in de Vuilrui volgens Marin Schoups effectief op weinig respect rekenen door een sterk antiburgerlijk sentiment, wat leidde tot herhaalde conflicten. Een situatie die onveranderd bleef in de jaren 1890 en 1900.⁵³ Terwijl Margo De Koster voor de tweede wijk in 1913 een verandering opmerkt waarbij de regulering zich juist in het getto begon te concentreren, zien we geen gelijkaardige evolutie

⁵⁰ Van Damme et al., *Historical atlas*, 42-43.

⁵¹ Schoups, *Meesters*, 256-262.

⁵² De Koster, 'Routines', 359.

⁵³ Schoups, *Meesters*, 256-262.

in de alcoholregulatie van de Vuilrui.⁵⁴ Ondanks de aanwezigheid van een vaste dienstpost en vele drankgelegenheden, zien we hier een daling van het aantal aan alcohol gerelateerde incidenten. De afwijkende daling van incidenten op en rond de Oudevaartplaats zou dus het gevolg kunnen zijn van andere tolerantiedrempels dan op de strikt gereguleerde 'respectabele' pleinen en boulevards. Met andere woorden zien we hier op straatniveau dezelfde selectieve controle als eerder werd beschreven op wijkniveau. De reacties van omstaanders lijken dit te ondersteunen.

De rol en reactie van de bevolking

De bevolking speelde een actieve rol bij het tot stand komen van incidentrapporten. In de eerste plaats oefenden, zoals eerder aangegeven, voornamelijk de gegoede Antwerpenaren druk uit op het politieapparaat om wanorde en overlast in de vorm van dronkenschap uit de straten te houden. Daarnaast gebruikten, volgens het onderzoek van Margo De Koster en Antoon Vrints, ook de lagere klassen aangiftes bij de politie als een bewuste strategie. Door deze formele instantie voor hun eigen doeleinden in te zetten, gaven de politiestructuren ook macht van onderop.⁵⁵ In de eerste twee perioden werd respectievelijk 97 en 92 procent van de incidenten van dronkenschap of dronkenschap en ongespecificeerde wanordelijkheden vastgesteld door de agent zelf. In de laatste periode waren omstanders echter minder onverschillig tegenover de aanwezigheid van dronkenschap in de publieke ruimte. Niet alleen werden er in deze periode meer meldingen gedaan bij de politie door omstaanders, verzamelingen van mensen rond de dronken wantoestanden werden ook veel frequenter. Een kwart van de incidenten waarbij alleen dronkenschap en eventueel ongespecificeerde wanordelijkheden werden gerapporteerd, leidde in deze periode tot aangiftes, belangstelling of uitgesproken negatieve reacties bij het volk. Dit lijkt te wijzen op een lagere tolerantie van de bewoners van de derde wijk, hoogstwaarschijnlijk beïnvloed door de voortgezette herschepping van de publieke ruimte volgens het burgerlijk model. Opvallend is ook dat op en rond de Oudevaartplaats

⁵⁴ De Koster, 'Routines', 359.

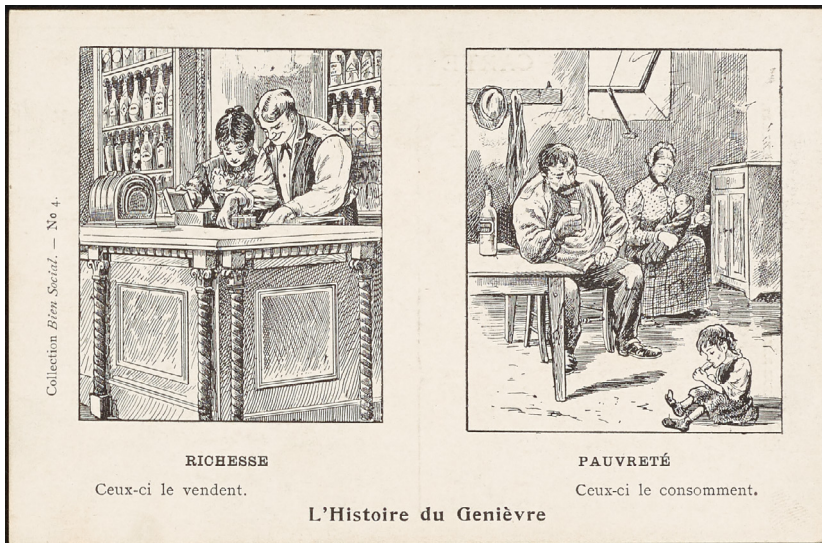
⁵⁵ Margo De Koster en Antoon Vrints, 'The new police as agents of class control? Urban policing and its socio-geographical focus in nineteenth-century Antwerp', in: Blondé et al. (red.) *Inequality and the city*, 345-358, 353-354.

geen enkele aangifte of negatieve reactie op dronkenschap werd gemeld. Protest van de overtreders was daarentegen in de Vuilrui wel veelvoorkomend.

Alcohol maakte een fundamenteel onderdeel uit van de sociale omgang in België. Voor de relatief late invoering van een Belgische alcoholwetgeving werd dan ook door contemporaine stemmen gewezen op het feit dat dronkenschap te sterk geworteld was in de Belgische volksgewoonten. Drankverbruik was voor de lagere sociale klassen inderdaad in de eerste plaats een sociale aangelegenheid. De volkse dranketablisementen vormden brandpunten van de informele sociabiliteit. Strenger toezicht op het drankgebruik werd uiteraard niet zonder protest door de bevolking aanvaard. Vaak kregen overtreders meerdere waarschuwingen of kansen om te vertrekken, maar werd hier geen gehoor aan gegeven. In 71 gevallen gingen de overtreders over tot actief protest of verzet. Doorheen de tijd lijkt het expliciet protest tegen de alcoholregulering door de politiemacht wel degelijk toe te nemen. Hoewel in de eerste periode slechts bij 9 procent van de incidenten een vorm van actief protest werd genoteerd, steeg dit in de volgende twee perioden naar 15 en vervolgens 21 procent. Hierbij werden de agenten uitgescholden, aangevallen of bedreigd, of weigerden de overtreders hun gegevens te verstrekken. Deze stijging is hoogstwaarschijnlijk het gevolg van de strengere bestraffing van de overtredingen na de invoering van de alcoholwet, die door de overtreders als onrechtvaardig werd beschouwd. Hierbij werd de autoriteit van de wijkagenten vaak expliciet in twijfel getrokken. Bij dronken incidenten kwam zo regelmatig het verwijt naar boven dat de agenten hun dienst niet deden en 'alleen maar goed waren om geld te ontvangen'.⁵⁶ Dit kwam voornamelijk voor wanneer bedronken mensen zelf naar de agenten stapten met een klacht en hiermee niet geholpen werden of door de agenten berispt werden omwille van hun dronkenschap. Zo reageerde een dronken man die een persoonlijke klacht kwam indienen en door de wijkagent naar het politiebureau werd gestuurd met de boodschap 'daar zal ik dan al de betaalde honden vinden gelijk als gij zijt'.⁵⁷ In verschillende gevallen betoogden de dronken personen dat de agenten geen zaken hadden met hen, dat ze hen niets te zeggen hadden of hen niets konden doen. Wanneer agenten een dronken man wezen op het feit dat hij met respect tegen wijkagenten moest spreken, kregen ze van hem als respons: 'Ja ja, smeelappen, gij kunt fijn mijn kl... kussen en laat

⁵⁶ Felixarchief Antwerpen, Gebeurtenisregister, 731#1586, 12.

⁵⁷ Felixarchief Antwerpen, Gebeurtenisregister, 731#1586, 87.

Illustratie 2 Postkaart 'L'Histoire du Genièvre!', ca. 1900-1910 door Ligue Patriotique contre l'Alcoolisme.

(Bron: Collectie Jenevermuseum, Hasselt.)

mij maar los [...] Gij zijt twee vliegen in mijn ogen.⁵⁸ De terugkerende opmerking dat agenten zich niet moesten bemoeien, kan bevestigen dat de tolerantie van veel inwoners voor dronkenschap hoger lag dan de burgerlijke wensen die de agenten moesten uitvoeren. Zo reageerde een man die werd berispt omdat hij dronken op de Groenplaats op een bank lag met: 'Dat gaat u niet aan, ge kunt mijn kl... kussen.'⁵⁹ Relatief voor de verspreiding van de incidenten was veruit het grootste aandeel van het protest afkomstig van de Oudevaartplaats. Er leefde hier dus duidelijk het meeste onbegrip voor tussenkomst van de agenten bij dronkenschap. Ook was er zoals eerder beschreven de minste vraag naar regulering. Niet alleen werd de controle hier door de agenten klaarblijkelijk anders ingevuld, ook de verwachting van de bevolking lag dus anders. Hoewel geen indicaties van de sociaaleconomische klasse van de omstaanders en aanklagers worden gegeven, kan wel uit de bronnen worden opgemaakt dat de overtreders en protestanten voornamelijk uit lagere sociaaleconomische klassen afkomstig waren. De verschillende invulling van de publieke ruimte door de gegoede en lagere klassen werd op deze manier door de tussenkomst van de bevolking bevestigd en in stand gehouden.

⁵⁸ Felixarchief Antwerpen, Gebeurtenisregister, 731#1586, 150.

⁵⁹ Felixarchief Antwerpen, Gebeurtenisregister, 731#1614, 400.

The usual suspects: ruimtelijke vormgeving van standen- en genderverhoudingen

De ruimtelijke invulling van de derde wijk, ondersteund door de morele wetgeving en politionele controle, kon, zoals eerder aangegeven, de stand- en genderverhoudingen verder vormgeven. Zo was de regulering van dronkenschap gefocust op de *usual suspect* van het anti-alcoholische discours die niet in het burgerlijk straatbeeld paste: de immorele mannelijke arbeider. In de vele discussies rond de Wet op openbare dronkenschap werd door verschillende instanties aangehaald dat wetgeving om de alcoholkwestie aan te pakken 'onschuldige' gebruikers van alcohol niet zou mogen schaden. Het discours maakte een duidelijk onderscheid tussen het problematische drinken van de 'immorele' arbeider, die de miserabele leefomstandigheden van zijn gezin en de degeneratie van de maatschappij veroorzaakte, en de slachtofferloze 'zattigheid' van de burgerij na een chique diner.⁶⁰ Deze stipulatie werd in de praktijk ook als zodanig opgevolgd. Antwerpen had in de negentiende en twintigste eeuw een sterk burgerlijk karakter. In 1898 behoorde bijna 60 procent van de bevolking volgens het HISCLASS-classificatiesysteem tot de elite of middenklasse. In de derde wijk betrof dit zelfs meer dan 70 procent.⁶¹ Desondanks behoorde in de bestudeerde periode slechts 6,7 procent van de overtreders waarbij een beroep werd genoteerd tot de middenklasse.

De overtreders kwamen dan ook vaak uit de minder welgestelde buurten. Voor slechts 125 van de 734 incidenten van dronkenschap of wanordelijkheden was de overtreder zelf afkomstig uit de derde wijk. Een kwart van hen leefde daarbij in de Vuilrui. De ongelijke behandeling op basis van klasse werd in de rapporten niet onder stoelen of banken gestoken. Zo keurde de adjunct-commissaris expliciet goed dat een agent een dronken man naar huis had gebracht zonder verdere gevolgen omdat hij 'treffelijk' gekleed was.⁶² Ook kon men onder elke vorm van bestraffing uitkomen als je de juiste personen kende en die zich voor jou verantwoordelijk wilden stellen.⁶³ Wanneer een vrederechter bij een genoteerde overtreding de agent verzocht om

60 Vleugels, *Narratives*, 118-121.

61 Sociale stratificatie berekend aan de hand van GIS-laag verkregen via Kristof Loox en Margo Buelens-Terryn.

62 Felixarchief Antwerpen, Gebeurtenisregister, 731#1586, 289.

63 Felixarchief Antwerpen, Gebeurtenisregister, 731#1586, 293.

Tabel 1 Sociaaleconomische status van de overtredders, opgesteld aan de hand van HISCLASS-coding.

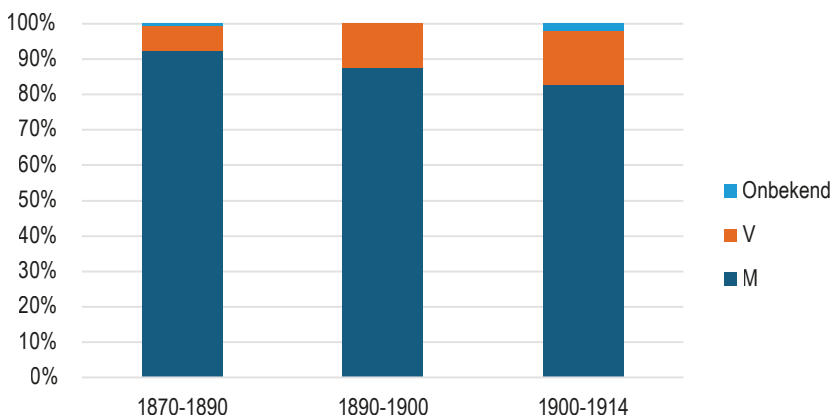
HISCLASS	Aantal
Onbekend	181
Zonder beroep	10
Elite	1
Middle class	48
Skilled workers	115
Semi-skilled workers	155
Unskilled workers	224
Eindtotaal	734

geen proces-verbaal op te stellen voor een dronken man, werd dit dan ook niet gecontesteerd.⁶⁴

Onderstaande grafiek toont het overgewicht aan mannelijke overtredders in de drie perioden. Marion Pluskota et al. stellen voor Leiden een nog grotere discrepantie vast: van de 528 betichte dronkaards in 1860 en 366 in 1905 waren respectievelijk slechts 10 en 15 vrouwen. Zij concluderen dan ook dat openbare dronkenschap in Leiden een bijna exclusief mannelijke overtreding was. Dat drinken voornamelijk een nachtelijke activiteit was en dat de mobiliteit van vrouwen meer beperkt was in de avond en nacht, dient voor hen als verklaring hiervoor.⁶⁵ Met ongeveer 7, 12 en 15 procent vrouwelijke overtredders in Antwerpen, lijkt op het eerste gezicht ook voor Antwerpen het anti-alcoholische discours, waarin mannelijke arbeiders als belangrijkste schuldigen van de alcoholproblematiek worden geportretteerd, bevestigd. Het valt echter niet concreet te concluderen of dit te wijten is aan een kleiner percentage vrouwelijke drinkers in de openbare ruimte. Dit kan ook het gevolg zijn van een onderrapportage van vrouwen door de wijkagenten, vanuit een focus op het meest beruchte profiel of een grotere tolerantie ten opzichte van vrouwelijke overtredders. Vrouwen in Antwerpen waren volgens Antoon Vrints namelijk zeker niet volledig uitgesloten van de openbare drankcultuur. Wel golden er in het anti-alcoholische discours voor vrouwen andere tolerantiedrempels dan

64 Felixarchief Antwerpen, Gebeurtenisregister, 731#1614, 36.

65 Marion Pluskota et al., 'Gender and the geography of crime in nineteenth-century Leiden en Amsterdam', *Crime, Histoire & Sociétés* 26:2 (2022) 5-23, 17-19.

Grafiek 2 Verdeling van de daders op basis van geslacht voor de drie bestudeerde perioden.

voor mannen, wat mogelijk bijdroeg aan een grotere voorzichtigheid bij vrouwen ten opzichte van openbare dronkenschap.⁶⁶

Respectabele burgerlijke mannen trokken zich in Antwerpen terug in koffiehuisen, waar ondubbelzinnige pogingen werden gedaan om zich te onderscheiden van het cliënteel van de ‘immorele’ volkshuizen. Op deze manier konden de burgerlijke klassen alcohol nuttigen, zelfs overmatig, zonder dat ze geassocieerd zouden worden met maatschappelijk problematisch alcoholgebruik.⁶⁷ Voor burgerlijke vrouwen was de situatie meer precair. De idee van fatsoen en schandaal leefde sterker voor wat betreft de drinkgewoonten van vrouwen. Middenklassenvrouwen konden een glaasje likeur drinken bij feestelijke gelegenheden, gaan dansen en zelfs de respectabele cafés opzoeken, maar zich dronken tonen in het openbaar zou de reputatie van een vrouw veel zwaarder schaden dan die van een man.⁶⁸ Dit betekent niet dat er geen problematisch drankgedrag bij vrouwen voorkwam in deze kringen. Vrouwen van de midden- en hogere klassen werden wel degelijk in ‘gestichten’ opgenomen vanwege problematisch drinkgedrag en aan het einde van de negentiende eeuw werd er in anti-alcoholische kringen bezorgd gesproken over het toenemen van alcoholisme binnen deze groepen. Gezien de rol die de sociaaleconomische status inneemt in de controle en rapportering van alcoholmisbruik, in combinatie met de bijkomende voorzichtigheid van respectabele vrouwen rond

⁶⁶ Vrints, *Theatre*, 250-251.

⁶⁷ Van Dijk en Vrints, ‘De kroeg’, 185-186.

⁶⁸ Vleugels, *Narratives*, 56-57.

drinken in de publieke ruimte, is het niet verwonderlijk dat dit profiel volledig ontbreekt in de bronnen.

Bij Antwerpenaren uit de lagere sociale groepen gold een minder rigide, genderspecifieke scheiding van de sferen. Vrouwen uit deze klassen waren zeer aanwezig in het openbare leven en liepen hierbij in het algemeen relatief weinig risico op het schaden van hun reputatie. Wanneer vrouwen uit deze klassen wel in contact kwamen met de wijkagenten, leek fatsoen toch ook een belangrijke rol te spelen. Dit blijkt uit een incident waar agenten twee vrouwen, een naaister en een kleermaakster, verwijderden uit een koffiehuis. Toen de vrouwen naar een voertuig vertrokken, begonnen ze te vloeken op de agenten en riepen ze dat ze geen 'hoeren' waren.⁶⁹ Weggestuurd worden door de agenten suggereerde voor hen klaarblijkelijk dat hun fatsoen in twijfel werd getrokken.

Bovendien lag, ondanks die relatieve vrijheid, ook voor vrouwen van de arbeidersklasse de tolerantie in het anti-alcoholische discours voor vrouwen lager dan bij mannen. Arbeidersvrouwen werden in de eerste plaats geprofileerd als slachtoffers van, maar ook als een van de belangrijkste wapens tegen, de alcoholproblematiek. Door hun huishoudelijke taken goed uit te voeren, goede moeders te zijn voor hun kinderen en spaarzaam om te gaan met het gezinsinkomen, konden de vrouwen hun mannen en kinderen weerhouden van de neerwaartse spiraal van de drank. Als zij zelf bezweken voor de verleiding van de drank, hadden zij met andere woorden gefaald in hun vrouwelijkheid.⁷⁰ Dat dit discours toch in zekere mate doordrong in de regulerende praktijk, blijkt uit het woordgebruik van de wijkagenten. Zo was het woord 'schandaal' bijna exclusief voorbehouden voor mannen die de openbare zedelijkheid schonden door hun 'mannelijkheid' te tonen aan voorbijgangers en dronken vrouwen. Waar mannelijke overtreders in staat van dronkenschap 'wanordelijkheden' aanrichtten, veroorzaakten de vrouwelijke overtreders 'wanordelijkheden en schandaal'. Zo verklaarden de wijkagenten in 1876 een dronken vrouw naar huis te hebben gebracht 'om schandalen te vermijden', hoewel ze nog geen bemerkte wanordelijkheden had gepleegd.⁷¹ De strengere morele afkeuring van dronkenschap bij vrouwen zou mogelijks hebben bijgedragen aan de beperkte aanwezigheid van dronken vrouwen op straat.

69 Felixarchief Antwerpen, Gebeurtenisregister, 731#1586, 125.

70 Julie Carlier, *De relatie tussen het antialcoholistisch vrouwelijk activisme en het feminisme in het fin de siècle in België*, onuitgegeven masterproef, vakgebied Geschiedenis, Universiteit Gent 2009, 125-128.

71 Felixarchief Antwerpen, Gebeurtenisregister, 731#1586, 38.

Dronkenschap en overlast konden volgens Margo De Koster in de wijken die als minder 'respectabel' werden bestempeld meer door de vingers worden gezien. In de derde wijk, zeker op de meest voorname pleinen en boulevards, was openbaar dronkenschap echter niet op zijn plaats en werden strengere pogingen ondernomen om dit te beteugelen, een proces dat steeds breder gedragen werd door de bewoners. Door de visering van de 'immorele' mannelijke arbeider, werd het beeld dat werd voorgedragen in het anti-alcoholische discours bevestigd en gereproduceerd. De meer gegoede, respectabele mannen waren niet de boosdoeners en werden bijgevolg zelden of nooit beticht voor hun dronkenschap. Vrouwen namen door zwaardere implicaties schijnbaar minder deel aan openbaar drinken. Op die manier versterkte de burgerlijke invulling van de publieke ruimte, die moest worden gehandhaafd door het politiekorps, de standen- en genderverschillen.

Conclusie

Beïnvloed door toenemende angsten rond sociale en politieke onrust werden in de groeiende stedelijke omgeving van Antwerpen pogingen ondernomen om de publieke ruimtes te controleren en het gedrag van haar inwoners aan banden te leggen.⁷² Hoewel het proces van Haussmannisering aanvankelijk werd gedreven door hygiënische en verkeerstechnische behoeften, kon dit fenomeen ook worden ingezet voor andere doeleinden. Ideologisch gezien bood het bijvoorbeeld de kans om de stadsruimte opnieuw vorm te geven, in overeenstemming met de morele agenda van de moderne liberale staat. De publieke ruimte werd door middel van structurele, fysieke ingrepen geneutraliseerd. Het doel was hierbij de vrije circulatie van water, licht en lucht, maar vooral van burgers en politietroepen. Dit laatste was essentieel voor het reguleren en moraliseren van de stedelijke ruimte.⁷³ De professionalisering van het politiekorps en de opkomst van nieuwe wetgevingen, gebaseerd op burgerlijke waarden- en normenkaders, faciliteerden dit proces. Dankzij de succesvolle propaganda van anti-alcoholische bewegingen kwam het vermeende alcoholprobleem hierbij centraal te staan. De 'immorele arbeider' werd namelijk gezien

⁷² Blondé, Van Dijck en Vrints, 'Een probleemstad', 299.

⁷³ Tritsmans en Damme, 'Agorafobie', 28-31.

als het grootste obstakel voor het tot stand komen van de burgerlijke stedelijke wens.⁷⁴

Het beteugelen van dronkenschap werd bijgevolg een van de belangrijkste taken van het Antwerpse politiekorps. Zoals eerder onderzoek al heeft uitgewezen, was de regulering van de stedelijke ruimte en haar inwoners geen eenvoudig of eenduidig proces. Margo De Koster heeft al beschreven dat, door de beperkte middelen, een selectieve strategie gehanteerd werd door het Antwerpse politiekorps, gefocust op probleembuurten en *the usual suspects*.⁷⁵ De regulering van het gedrag van de inwoners en moralisering van de ruimte werd in de praktijk sterk beïnvloed door sociale constructies rond de ruimte en de profielen van overtredders. Bovendien was de politiecontrole geen onbetwist *top-down* proces, maar een continue onderhandeling tussen wetgeving en uitvoering, en politie en bevolking. Ik bouw voort op deze bevindingen door de relatie tussen de controle op openbare dronkenschap en de sociale invulling van de publieke ruimte verder te problematiseren. Op die manier draagt dit onderzoek bij aan een toenemend sociaalhistorisch en ruimtelijk perspectief op de alcoholbestrijding aan het einde van de negentiende en begin van de twintigste eeuw. De focus ligt daarbij op de derde wijk om de beschreven ruimtelijk selectieve regulering niet op wijkniveau, maar op straatniveau kritisch te bevragen. Uit bestaand onderzoek kan worden geconcludeerd dat door deze sociale constructie rond de derde wijk het politietoezicht hier eerder beperkt was, maar dat agenten streng moesten optreden bij inbreuken tegen het burgerlijk model, zoals openbare dronkenschap.

In eerste instantie is in de besproken periode een afname van het aantal alcohol gerelateerde incidenten op te merken in de derde wijk. Dit ondanks toegenomen productiviteit en waakzaamheid van het Antwerpse politiekorps ten opzichte van deze problematiek. Door de ruimtelijke spreiding van deze incidenten nader te bekijken, kan geconcludeerd worden dat door de stijgende werkdruk de agenten in de derde wijk waarschijnlijk minder controle oplegden in de kleinere straten. Door de focus te behouden op de meest voornamelijk boulevards en pleinen, kon met de beperkte middelen toch worden voldaan aan de vraag naar controle vanuit de gegoede bevolking. Dat op de 'armzalige' Oudevaartplaats het omgekeerde proces zich voordoet, bevestigt deze bevinding. De regulering van en tolerantiedrempels rond openbare

74 Edman, 'Temperance', 35-38.

75 De Koster, 'Politieoptredens', 255-256.

dronkenschap volgen en reproduceren de sociale invulling van de publieke ruimte van de derde wijk.

De reacties van overtreeders en omstaanders bieden verder inzicht in dit proces. Een aanzienlijke stijging in het aantal aangiften van de bewoners lijkt te wijzen op een dalende tolerantie voor dronkenschap door de ruimtelijke constructie en reproductie van het burgerlijk model, waar openbare dronkenschap haaks op stond. Op de Oudevaartplaats golden klaarblijkelijk niet dezelfde tolerantiedrempels, waar geen enkele aangifte van of negatieve reactie op dronkenschap werd neergeschreven. Wel was dit een brandpunt voor protest en onbegrip ten aanzien van de controle op dronkenschap. De invulling van deze publieke ruimte door haar gebruikers lag anders en de controle op dronkenschap werd hier dan ook anders uitgevoerd. Dit proces van selectieve controle en wijzigende tolerantiedrempels reproduceerde de constructies van de verschillende ruimten en bevestigde de standen- en sekseverschillen door de visering van *the usual suspects* waar ze het meest uit de toon zouden vallen.

Over de auteur

Louise Ledegen is doctoraatsstudent aan de Universiteit Antwerpen, waar ze binnen de departementen Letterkunde en Geschiedenis werkt aan het interdisciplinaire onderzoeksproject *Opgroeien in de stad: jeugdliteratuur en stedelijkheid in Nederlandstalig België, 1900–1940*. Tijdens haar opleiding tot stadshistorica aan dezelfde universiteit verdiepte ze zich in de Belgische anti-alcoholbeweging. Samen met Margo Buelens-Terryn publiceerde ze hierover eerder het artikel ‘Onder invloed van vertier. Stedelijke vormen van vermaak in de propagandastrijd van La Ligue patriotique contre l'alcoolisme tussen 1895 en 1914.’

E-mail: Louise.Ledegen@uantwerpen.be